

LA POLÈMICA SOBRE LA SAGNIA A MALLORCA EN EL SEGLE XVII: PERE ONOFRE ESTEVA (1681)

Antonio Contreras Mas

Paraules clau: *sagnia, polèmica, Pere Onofre Esteva, Mallorca.*

Controversy about blood-letting in Majorca in the seventeenth century: Pere Onofre Esteva

Summary: *Since ancient times, blood-letting was a traditional remedy in medicine. Classical general medical treatises described blood-letting techniques and instructions to carry out it. There were two opposite trends regarding the points of the body from which blood would be drawn. The treatise by Majorcan physician Pere Onofre is analyzed.*

Key words: *Blood-letting, controversy, Pere Onofre Esteva, Majorca.*

A final del segle XVII es publicà a Mallorca l'única obra de medicina que s'imprimeix en aquesta centúria. Es tracta de: *Tratado breve y antorcha luminosa que con sus luces bellas nacidas de los mayores autores y de la experiencia se descubren atomos los mas retirados a las tinieblas de la practica donde se ven claramente los muchos asiertos y prodigiosos efectos de las sangrias del tubillo minorativas y dieta*. La va redactar el metge mallorquí Pere Onofre Esteva i la tasca d'imprimir-la la duqué a terme Pedro Frau, impressor de la Inquisició, a Palma, l'any 1681.¹

Constitueix una aportació, ja molt tardana, a una important polèmica mèdica, que tengué lloc al segle XVI i s'estengué fins a la darrerria del segle XVII. L'exemplar que hem assenyalat és un més dels diversos tractats que promogué la discussió produïda per dirimir la localització més adequada on s'havien de fer les sagnies. Aquest enfrontament, en el qual participaren un nombre significatiu dels metges dels segles XVI i XVII, ha estat identificat amb la denominació de «polèmica de les sagnies» (Sánchez-Granjel Santander, L., Sánchez-Granjel Santander, M., 1978). Es tracta d'un aspecte més, si bé ha estat considerat per Laín Entralgo com el primer i de més impacte dels molts que enfrontaren els metges europeus d'aquests anys. Les controvèrsies que hi hagué venien determinades per les discrepàncies entre les noves traduccions dels texts grecs o llatins de les obres de medicina de les «autoritats» i els preceptes d'actuació professional de les obres d'aquestes mateixes autoritats, tal com els

1. N'hi ha exemplars complets a la Biblioteca Bartomeu March i a la Biblioteca Lluís Alemany, ambdues de Palma.

havien rebut a través de les interpretacions i traduccions fetes, quasi sempre, des de la medicina àrab (Laín Entralgo, 1963: 31-32).

El conflicte de la determinació sobre el lloc des del qual havia d'evacuar-se la sang es remunta al segle XVI, i es mostrà com un dels més significatius episodis de disconformitat amb els ensenyaments de la medicina oficial que es plantejaren els metges d'aquells temps. El començament de la disputa se sol situar en la discussió plantejada entre els metges dels primers temps renaixentistes, sobre on devien aplicar-se les sagnies per tractar el «mal de costat».

Recordem que la sagnia era un dels remeis tradicionals i habituals de la medicina des dels temps clàssics, perfectament acceptat i racionalment fonamentat en la tradició de la medicina escolàstica. Era utilitzat amb prou freqüència com a recurs terapèutic de valor pràcticament universal, en els casos en els quals era necessària una evacuació de caràcter universal. És a dir, aquella en la qual l'eliminació de matèria patògena era causada per l'excés o alteració de tots els humors, i afectava qualsevol òrgan del cos o tots. Estava formalment indicada en els casos en els quals es produís una *pletora* o *plenitudo*. És a dir, quan l'augment dels humors corporals del malalt fos generalitzat, es conservessin, emperò, les proporcions degudes entre si. També hi estava en el cas que existís *cacoquimia*, que és el nom que es donava a l'augment d'algun dels humors, sense que, en aquest segon cas, es conservàs la proporció deguda entre els quatre humors. Galè la indicava així mateix en els casos d'inflamacions agudes, febres elevades i dolors intensos. La seva tècnica i indicacions, així com les maniobres que calia fer en cada cas, es poden trobar explicades a bona part de les obres mèdiques generals. A quasi totes es proporcionen les instruccions adequades per concretar les malalties en què devien aplicar-se (Gil-Sotres, 1986: 4-6, 9).

Determinats corrents mèdics s'hi oposaven, cosa per la qual la literatura sobre la seva utilitat i justificació resulta prou abundant. La doctrina galenista tradicional vigent en aquells moments la considerava com el remei necessari en quasi totes les malalties *cum materia*. Eren malalties en les quals, a diferència de les que eren dites *sine materia*, es creia que hi havia dins el cos del malalt un excés d'un determinat humor o de diversos humors. Com ja hem indicat, el procés en ocasions era atribuït a un dels quatre humors, el conjunt dels quals es considerava que formaven el que avui coneixem com a *sang*. No s'ha de confondre aquesta sang circulatòria, tal com l'entendem actualment, amb la sang o humor sanguini, el qual és un dels quatre humors (flegma o pituïta, bilis groga o rossa, atrabilis o bilis negra i humor sanguini o sang) sobre els quals es fonamentava la doctrina hipocraticogalènica. El conjunt de tots quatre plegats era allò que formava la sang que es trobava dins els vasos sanguinis. El suposat excés de qualsevol d'ells o de tots era considerat patògen i se li atribuïa ser la causa de la malaltia. Tal excés era el que es tractava d'eliminar, evacuant-lo, al manco la part més important, a través de la sagnia i deixant que la força curativa del mateix cos fes la resta amb la part d'humor que no havia pogut ser eliminat amb la sagnia.

Existien dos corrents principals i enfrontats a l'hora de determinar la localització del cos del malalt des d'on s'havia d'extreure la sang, en darrera instància la mescla d'humors que ocasionaven el desequilibri del cos del subjecte responsable de la malaltia. El primer era el que seguia la doctrina dels autors clàssics grecs. Aquests es decantaven per la «derivació directa»; per tant, aplicaven la sagnia «derivativa». Per aquesta entenien la que s'efectuava al més a prop del lloc o òrgan que es considerava emmalaltit o lesionat. En les «peripneumònies unilaterals», per exemple, que eren una de les malalties en què estaven indicades, s'havien de fer a la vena més propera al lloc afectat.

L'altre corrent era l'observat pels seguidors dels autors àrabs. Aquests, com que temien l'efecte «revulsiu» de la sagnia, és a dir, l'aflux sanguini a l'entorn de l'òrgan o la zona malalta si era aplicada a prop del lloc afectat, s'inclinaren per sagnar en el peu o en la part contrària on estava localitzada l'afecció. Així, pensaven que la suposada revulsió local consecutiva a la sagnia tendria un efecte més favorable, derivatiu en darrer terme, sobre el lloc malalt. Preconitzaven, per tant, una sagnia o «derivació revulsiva», aplicada en el lloc més enfora de la localització on se situava la malaltia (Laín Entralgo, 1963: 31-32). Una d'aquestes localitzacions, en el cas d'un mal de costat o una apoplexia, eren les venes del turmell, que són les proposades en el text que comentam.

Abans d'esclatar la polèmica, existia una certa inquietud en el camp dels tractaments per flebotomia, concretament en els casos diagnosticats com a mal de costat. Amb aquest nom, llavors, es coneixien les afectacions de localització a l'angle costodiafragmàtic, tant si eren ocasionades per malalties pulmonars com si eren d'origen pleural. Un possible antecedent d'aquesta disputa podem advertir-lo en l'escrit del metge Diego Álvarez Chanca, que havia acompanyat Colom en el viatge del 1493. És autor del *Tratado nuevo, no menos útil que necesario, en que se declara de qué manera se ha de curar el mal de costado epidémico*, «compuesto por el honrado doctor Diego Álvarez Chanca, en el año mil e quinientos e seis: impreso por Jacobo Cromberger alemán, en la muy noble y muy leal ciudad de Sevilla». És un tractat sobre la pesta pneumònica i afectacions pulmonars i pleurítiques, que no pareix haver tengut gaire impacte a la comunitat mèdica del continent europeu. Tampoc sembla haver-lo tengut un altre text publicat també a la Península, escrit per Jorge Gómez (1539), *De ratione minuendi in morbo laterali*, imprès a Toledo (Paniagua, 1977: 95-97).

El que s'admet com a vertader desencadenant i provocador de la discussió és l'*Apologetica disceptatio qua docetur per quae loca sanguis mitti debeat*, del metge parisenc Pierre Brissot (1478-1522), publicada el 1525.² En les seves planes, una vegada revisats els texts hipocràtics, i contràriament al que s'estava fent fins al moment, és a dir, continuar amb les indicacions i pautes segons les prescripcions doctrinals prescrites pel galenisme arabitzat, es triava la sagnia abundant i en la part mateixa on es considerava que estava localitzada la malaltia del pacient. Sembla que aquesta publicació despertà una vertadera allau de respostes escrites, arreu d'Europa, tant en contra com a favor. La discussió ocasionà nombrosos escrits dedicats exclusivament al tema de la sagnia i la localització on s'havia de fer. Així mateix, la pràctica totalitat dels autors d'obres generals de medicina se n'ocuparen també, de manera més o manco detallada. De mostres de literatura específica sobre aquesta qüestió, reflex del continuat interès que despertà, podem trobar-ne fins a la darrerria del segle XVII, moment en el qual veu la llum l'obra que ara ens ocupa.

L'enfrontament, el moment més crític del qual es donà entre el 1535 i el 1540, arribà a radicalitzar les posicions dels uns i dels altres. Hi prengueren part figures d'especial relleu, com ara les de Giovanni Maynardo (1462-1536), el botànic Lleonard Fuchs (1501-1566) o el conegut anatomista Andrea Vesalio (1514-1564) (Paniagua, 1977: 95-97). A tot

2. *Apologetica disceptatio, qua docetur per quae loca sanguis mitti debeat in viscerū inflammationibus, praesertim in pleuritide*, Parisiis, Ex officina Simonis Colinaei, M.D.XXV. Una segona edició es publicà amb el títol de: *Apologetica disceptatio. In qua docetur per quae loca sanguis mitti debeat in viscerum inflammationibus praesertim in pleuritide / Editio nova [...] / Renato Moreau [...] illustrata qui [...] de missione sanguinis in pleuritide subjunxit* (1622), Parisiis, Apud Abrahamum Pacard.

Europa i a la península Ibèrica en especial, la crisi empitjorà fins a tal punt que s'arribà a sol·licitar del poder reial una prohibició formal que impedís l'aplicació de sagnies segons la nova doctrina, per les morts que ocasionaven. Carles V, tement que les noves idees resultassin tan perilloses com l'heretgia de Luter, demanà opinió a la Facultat de Salamanca, la qual es pronuncià a favor de Brissot. Fins i tot hi intervingué el papa Clement VII, quan morí un parent de Carles V, fill del duc de Savoia, a conseqüència d'una pleuritis sagnada segons el mètode revulsiu dels àrabs (Laín Entralgo, 1963: 31-32).

Molts altres autors intervingueren també en aquesta polèmica, ja més tard. Entre d'altres, podem anomenar Nicolás Monardes (1512-1588), autor de *De secanda vena in pleuriti inter grecos et arabes concordia* (1551), on planteja els avantatges aportats per l'aplicació de cada tècnica.³ A la primera dècada del segle XVII, a Sevilla esclatà un nou capítol d'aquesta polèmica, encetat pels metges Pedro de Victoria i Jacobo Tamayo. Entre els escrits dels metges que hi prengueren part, destaca la monografia d'Antonio Ponce de Santa Cruz (1561-1632), catedràtic de Valladolid i metge de Felip IV, amb la seva divulgada obra *De impedimentis auxiliorum in morborum curatione* (Madrid, 1629), en la qual establia les indicacions i contraindicacions de la sagnia, que fou molt comentada encara a final del segle XVIII.

Un rebrot sobre aquesta discussió es produí a mitjan segle XVII, i se centrà especialment en el lloc on s'havia de practicar la incisió evacuadora. El començà el catedràtic de medicina sevillà Luís Pérez Ramirez, amb la seva *Defensa de las sangrías del tobillo* (1652), el qual trobam esmentat per Esteva. Duarte Núñez de Acosta, partidari de sagnar en els braços, impugnà el seus criteris amb una obra de títol llarg i barroc, editada a Jerez l'any següent.⁴ Des d'aquest any ençà, els partidaris de l'un i de l'altre redactaren un grapat de texts justificants les opinions en un i altre sentit (Sánchez- Granjel, 1978: 218-219). L'obra de Pere Onofre Esteva fou una de les més tardanes que hi prengueren part, i fou tal vegada una resposta a la primera de les dues publicacions que farà Alonso Tenorio de León. Tant aquesta, editada l'any 1680, potser a Cadis, on residia, com la segona que escrigué donaven suport a les opinions de Núñez de Acosta.⁵

3. *De secanda vena in pleuriti inter Graecos et Arabes concordia. Item ejusdem de rosa et partibus ejus, de succi rosarum temperatura, nec non de rosis Persicis, quas Alexandrinas vocant* (1551), Antwerp, J. Richard. Una segona edició es titulà: *Nicolai Monardi medici Hispalensis, De secanda vena in pleuriti, inter Graecos & Arabes concordia. Eiusdem de rosa & partibus eius. De succi rosarum temperatura. De rosis persicis seu Alexandrinis. De malis citrijs, aurantijs, ac limonijs libelli* (1564), Antuerpiae, Apud Martini Nutij viduam.

4. El títol complet és: *Tratado practico del uso de las sangrías así en las enfermedades particulares, como en las calenturas. Esplicase el artificio metódico de la cura racional con que Galeno procede y de los demás autores, así antiguos como modernos, en la determinación de las sangrías, y contra la nueva opinión se comprueba la sentencia común por autoridad y razón.*

5. El títol de la primera és: *Atomos que nuevamente se han descubierto con las luzes de Apolo, en la controversia celebre del uso de las sangrías, así en los afectos superiores como en las calenturas: respóndese a los argumentos con que [...] Juan Moyano pretende impugnar la común sentencia de los autores [...].* El de la segona: *Laurel precioso que de los rayos defiende, y a los triunfantes corona. Disuélvense las agudas instancias con que el doctor D. Juan Moyano, en favor de la opinión talar, se opone a la defensa que hacen los átomos de la sentencia común, hija legítima de los príncipes antiguos, que veneramos por textos, y de todos los autores clásicos, que con acierto han escrito [...].*

Pere Onofre Esteva

El metge Pere Onofre Esteva és l'autor de l'obra que considerarem seguidament. Devia néixer a Mallorca a la primera dècada del segle XVII, i va finalitzar els seus estudis, sense que sapiguem amb certesa on, cap al 1638. L'escriu estant ja de retorn a Mallorca, després d'una llarga estada en diversos llocs de la península Ibèrica i Itàlia. De les seves paraules es pot deduir que havia estat metge militar, que va dispensar els seus serveis com a tal en diverses localitats. Segons ell mateix conta a l'obra esmentada, exercí a Itàlia,⁶ concretament quatre anys als hospitals militars de Milà.⁷ Més endavant, ja de retorn a la Península, prestà els seus serveis com a metge de cambra al duc d'Arcos, a Marchena (Sevilla).⁸ Tal vegada pel mateix temps, i aparentment cap als anys setanta del segle XVII, prestava també els seus serveis professionals a l'Hospital Real de la Armada del Mar Océano,⁹ que era a Cadis.¹⁰ Segons conta, exercí així mateix a diverses localitats de Castella, Aragó i Catalunya, sense que en concret els noms.¹¹ Intervingué activament en la terrible epidèmia de pesta que es produí a Mallorca l'any 1652, ocasió en la qual, segons les seves pròpies paraules, fou el primer metge de Ciutat que diagnosticà la contagiositat de la malaltia, en un parell de casos asseynyalats ja abans del Nadal del 1651, i advertí les autoritats sobre el risc que comportava la

6. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 37: «en todas partes donde he medicado en España y por Italia la observan mucho»; p. 52-53: «se peca mucho en este caso; por toda Italia y España, y en particular en Barcelona»; p. 120: «en Italia usan el lectuario lenitivo»; p. 151: «este modo de medicar usan en Cataluña, Italia, Saragoça y asimismo lo he visto en Castilla».

7. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 82: «Antes de venir a este reyno practicó y corrió hospitales y presidios del exercito en el estado de Milan en servicio de su Magestad quatro años».

8. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 83: «desta manera passo conmigo en Marxena el lugar donde viven los Señores Duques de Arcos quando su Excellencia fue servido de honrarme mandando me assentase y señalase el salario que mis antecesores havian tenido y se me dio a demas desso quarto dentro de palacio». Es refereix al castell de La Mota, residència habitual del duc d'Arcos, a la localitat sevillana de Marchena. Els ducs d'Arcos, la família de llinatge Ponce de León, instal·laren la seva residència en aquesta darrera localitat des dels segles XV i XVI. El seu mecenatge li proporcionà una extraordinària riquesa monumental. Molt possiblement el personatge esmentat sigui Rodrigo Ponce de León (1602-1658), quart duc d'Arcos, que havia estat virrei de Nàpols (1646-1648), on tal vegada hauria conegut Esteva. Sembla que té manco possibilitats de tractar-se del seu successor en el ducat, Francisco Ponce de León (1632-1678).

9. Diego FERRER (1961), *Historia del Real Colegio de Cirugia de Cádiz*, Cadis, p. 33-35, i a Pedro Virgili (1965), Barcelona, p. 51-52, considera que el 1667 va ser la data de fundació d'aquest Hospital, si bé abans existia ja en aquesta ciutat un Hospital Real.

10. Pere ONOFRE ESTEVA (1681). A la portada de l'obra es descriu a si mateix amb aquest breu currículum: «Natural del Reyno de Mallorca medico de esta ciudad y antes lo fue de el Excel[entissimo] Señor Duque de Arcos y del Hospital Real de la Armada del Mar Oceano por su Mag[estad] en la ciudad de Cadis». En el contingut de l'obra fa al·lusió en tres ocasions a la seva experiència clínica a Cadis, a la p. 22: «por haber visto la observan mucho por toda España, y yo en el Hospital Real de Cadiz llargamente lo he experimentado»; p. 26: «que la experiencia en el Hospital Regio de Cadiz y en Mallorca en los casos referidos»; p. 67: «por haber visto en la Ciudad de Cadiz» i p. 128: «me acuerdo que en Cadiz en una calentura cincopal, que alla suceden mas que por aca».

11. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 151: «en Cataluña, Italia, Saragoça y asimismo lo he visto en Castilla».

seva presència.¹² La seva notificació i els seus diagnòstics foren desestimats, i li manifestà la seva opinió contrària en tal sentit el metge de la morberia, el qual en aquells moments era Joan Bautista Veny (Fajarnés, 1907: 459), i el doctor Baró, així com alguns altres metges de Mallorca, dels quals no dóna els noms.

Dedica l'obra a l'«Illustri[simo] Señor D. Raymundo Burgués Zaforteza», del qual detalla, a la portada, els títols següents:

Cavallero del Habito de Calatrava, conde de Santa Maria de Formiguera, señor de las cavallerias de Hero & maesse de campo de Infanteria española; del Consejo de su Mag[estad] procurador y iues [juez] del real patrimonio; y lugartiniante de virrey y capitan general del Reyno de Mallorca e islas adiacentes &.

Més endavant, esmenta els seus fets d'armes al setge de Tarragona de l'any 1641 i la lleva d'un «tercio» a Mallorca, amb el qual acudí a la defensa de Girona contra els francesos el 1654.¹³ A la dedicatòria recorda també els serveis fets al rei per son pare, Pedro Raymundo, al llarg de la seva vida. D'ell ens diu que:

[...] ocupó 48. años continuos en varios empleos militares y politicos sirviendo en Flandes y en otras partes el officio de capitan de cavallos, lanças españolas y arcabuzeros que levanto a su costa: el de maesse de campo de un tercio de dos mil hombres: el de procurador real y virrey de Mallorca: el de presidente y capitan general del Reyno de Serdeña y el del Consejo de guerra en Flandes y en el supremo [...].¹⁴

Orientació intel·lectual

El nostre autor es demostra, en certs aspectes, com a membre del corrent intel·lectual conegut com a *galenisme humanista o hipocràtic*. No obstant això, aquesta adscripció ha de ser acollida amb certa reserva, ja que, en el tema defensat en el llibre del qual parlem es decanta, com veurem, per una posició indubtablement contrària a aquestes idees.

La seva actitud resulta un poc controvertida, ja que tota la seva obra està encaminada a defensar la tesi dels galenistes arabitants, utilitzant, emperò i sobretot, els autors

12. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 82: «El año del contagio que el médico que oy viue no tenia nombre de gran estudiante ni era conocido de todos por medico porque havia muy poco residia en esta ciudad el qual descubrio en el principio el año 51 antes de navidad un herido del contagio y lo denunció luego a la sala y imbiaron luego a visitar lo el doctor Vein que era medico del morbo y el doctor Baro y no lo declararon por contagio y del mismo parecer fueron los demas medicos [...]».

13. Es tracta del personatge conegut a Mallorca com El Comte Mal. Va ser el segon comte de Santa Maria de Formiguera. Reclutà una companyia d'un centenar d'homes per servir Felip IV en la Guerra dels Segadors. El 1654 el nomenaren *mestre de camp* del terç d'Infanteria de Mallorca encarregat de la defensa de Girona.

14. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 1-3. Es tracta de Pere Ramon Burgués Zafortesa (Mallorca, 1570-Madrid, 1639), nomenat primer comte de Santa Maria de Formiguera per Felip IV, el 26 de juny de 1632. Lluità a Itàlia i en les guerres de Flandes. El 1635 participà com a mestre de camp en l'expedició per conquerir les illes de Provença. Va ser virrei de Mallorca i Sardenya entre el 1625 i el 1626.

propis del galenisme hipocràtic, com reflecteix el fet que Galè i Hipòcrates siguin els autors més citats amb diferència a l'obra que comentam (taula 1). Del que no hi ha dubte és del seu galenisme absolut, ja que les cent cinquanta-una vegades que anomena explícitament el nom de Galè superen àmpliament les cent tres que esmenta Hipòcrates. Per si fos poc, la seva devoció per aquests dos autors queda de manifest per les respectives biografies que en fa al final del llibre.¹⁵ El tercer autor citat en nombre de vegades, i considerat al mateix nivell que els altres dos anomenats, com un dels «tres luceros de la medicina», és Avicenna. Recordem que Avicenna és el representant capdavanter del galenisme arabitzat i l'autèntic enemic dels partidaris del galenisme hipocràtic. D'altra banda, Avicenna és un dels tres únics metges dels quals figura la biografia al final del llibre, si bé amb una extensió menor que les dels altres dos.¹⁶ La seva inclusió com un dels tres autors que Esteva considera els fonamentals de tota la ciència mèdica¹⁷ demostra que el tenia amb una consideració d'autoritat principal i d'una importància semblant, encara que menor, a l'atribuïda a Hipòcrates i Galè. No obstant això, les vint-i-dues vegades que recorre a les seves opinions són indubtablement poc significatives al devora de les més de dues-centes cinquanta que apel·la als dos anteriors.

Així i tot, el pes de les autoritats capdavanteres del galenisme hipocràtic, pensament absolutament antagonista del galenisme arabitzant, no deixa de ser una mica sorprenent, considerant que la tesi sustentada pels partidaris d'aquest darrer pensament era completament oposada a la propugnada per Esteva. Ara bé, la seva posició en aquest sentit no es fa gens enfora de la que ha estat apreciada a la resta d'autors andalusos que prenen part en la discussió, tant els que es mostren a favor com els que van en contra del que diu Esteva, els quals recorren també sovint a Galè i a Hipòcrates per defensar opinions absolutament contràries (Sánchez-Granjel Santander, L., Sánchez-Granjel Santander, M., 1978: IX). Tal vegada aquesta acceptació d'Avicenna és una mostra de com la tradició alcaïna, a la qual, seguidament, veurem adscrit Esteva, encapçalada per Francisco Vallés, encara que decididament inscrita en el galenisme hipocràtic, continuava mantenint un cert respecte per Avicenna. No era així envers els altres autors àrabs, als quals, com als escolàstics, no dubtava a qualificar de bàrbars i avicennistes (Martín Ferreira, 1995: 147-151). De fet, de la resta d'autors d'aquest grup, just fa menció d'Averrois en dues ocasions (Martín Ferreira comenta que Avicenna era el *barbarorum princeps*, que ell i Averrois són qualificats de *barbarorum primipili* i que a Mesue li diuen *evangelista barbarorum* [Martín Ferreira, 1995: 147]) i de Mesue i Rhazes en una.¹⁸

15. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 158-162: «Vida de Hipócrates»; p. 162-165: «Vida de Galeno».

16. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 165-166: «Vida de Avicenna».

17. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 158: els qualifica de «heroes principes de la medicina» i els considera «tres luceros de la medicina».

18. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 17, esmenta Mesué; p. 28 i 128, Averrois; p. 128, Rhazes.

Autors citats	Nombre de citacions (%)	Universitat
Galè	151 (43,27)	
Hipòcrates	103 (29,51)	
Avicenna	22 (6,30)	
Total tres autoritats	276 (79,08)	
Aulo Corneli Cels	3 (0,85)	Vallés /Alcalá
Alexandre de Tralles	3 (0,85)	Alcalá
Pau d'Egina	2 (0,57)	Alcalá
Oribasi	2 (0,57)	F. Mena /Alcalá
Areteu de Capadòcia	1 (0,28)	Alcalá
Dioscòrides	1 (0,28)	Laguna /Alcalá
Total clàssics	12 (3,43)	
Averrois	2 (0,57)	
Mesue	1 (0,28)	
Rhazes	1 (0,28)	
Total àrabs (sense Avicenna)	4 (1,14)	
Luis Mercado (1525-1611)	10 (2,86)	Valladolid / Felip II
Francisco Vallés (1524-1592)	9 (2,57)	Alcalá / Felip II
Pedro Miguel de Heredia (ca. 1580-1655)	8 (2,29)	Alcalá / Felip IV
A. Ponce de Santa Cruz (1561-1632)	4 (1,14)	Valladolid / Felip II
Diego Rodrigues Sacuto (1575-1642)	4 (1,14)	Salamanca / Coimbra
Gaspar Bravo de Sobremonte (1603-1683)	3 (0,85)	Valladolid
Vittore Trincavelli (1496-1568)	3 (0,85)	Pàdua
Leonardo Giachino (fl. 1527-1546)	3 (0,85)	Pisa
Pedro García Carrero (ca. 1555-1628)	2 (0,57)	Alcalá / catedràtic
Ercole de Sassonia (1551-1607)	2 (0,57)	
Luis Lobera de Àvila (ca. 1480-1551)	1 (0,28)	París / Carles I
Luis Pérez Ramírez (fl. 1653)	1 (0,28)	Sevilla / catedràtic
Gerolamo Fracastoro (1478-1553)	1 (0,28)	
Girolamo Cardano (1501-1576)	1 (0,28)	
Donato Antonio de Altomari (1506-1562)	1 (0,28)	
Alessandro Massaria (1510-1598)	1 (0,28)	
Giovanni Maria Argenterio (1513-1572)	1 (0,28)	
Girolamo Capivaccio (1523-1589)	1 (0,28)	
Orazio Augenio (1527-1603)	1 (0,28)	
Giovanni Battista Silvatico (1550-1621)	1 (0,28)	
Santorio Santorini (1561-1636)	1 (0,28)	
Lazare Rivière (1589-1655)	1 (0,28)	
Conrad Gesner (1516-1565)	1 (0,28)	
Total altres autors	56 (16,04)	
Total ibèrics	39 (11,17)	
Total europeus	17 (4,87)	

Taula 1. Autors citats per Pere Onofre Esteva en la seva obra i proporció del nombre de citacions de cadascun.

Entre els altres autors de la seva consideració, segueixen, en importància, alguns metges castellans. La majoria es compten entre els més prestigiosos de l'època, i ho avala haver realitzat docència a universitats castellanques i ser designats metges de cambra, respectivament, dels reis Felip II, Felip IV i Carles II.¹⁹ Prestar servei a la Corona, molt més que la càtedra, els conferia un prestigi manifest als ulls d'Esteva.

Significativament, tots els més anomenats estan relacionats amb les facultats de medicina d'Alcalá i de Valladolid, per la qual cosa, al manco en el sentit intel·lectual, podem situar el nostre autor en l'entorn de les idees i doctrines sustentades pels metges d'aquestes dues universitats. El nombre de citacions que fa de cada un d'ells ens orienta sobre el pes que les seves opinions tenen en l'obra d'Esteva. Luis Mercado (1525-1611), amb deu citacions, és, després dels tres grans autors esmentats, a qui esmenta amb més freqüència. Mercado, format a Valladolid i catedràtic allà mateix des del 1572, era metge de cambra de Felip II i protometge general; defensà els principis del galenisme i la seva obra és la que més influí els coneixements mèdics des dels pressuposts escolàstics contrareformistes. El segueixen immediatament en nombre de citacions Francisco Vallés (1524-1592), amb nou, i Pedro Miguel de Heredia (ca. 1580-1655), amb vuit. Vallés, format a Alcalá, fou catedràtic de prima de medicina i, més tard, metge de cambra de Felip II, que el nomenà protometge. Tengué una gran influència al llarg de dos-cents anys sobre els metges de tot Europa. Els seus llibres assoliren setanta-dues reedicions. Interessà sobretot als autors de mentalitat antisistemàtica, els quals insistien en la importància de l'observació clínica, mètode que es fonamentava en el galenisme hipocràtic. De Heredia, format també a Alcalá, i catedràtic allà des del 1623, fou metge de cambra de Felip IV. És una de les grans figures del galenisme moderat, així i tot defensava la importància de l'observació clínica, tan característica del galenisme hipocràtic.

Una importància menor reflecteixen les quatre citacions que Esteva fa, respectivament, d'Antonio Ponce de Santa Cruz (1561-1632) i del portuguès Diego Rodrigues Sacuto (1575-1642), a qui en el text diu Zacuto Lusitano. El primer era fill d'Alfonso Ponce de Santa Cruz, metge de Felip II. Format a Valladolid i deixeble de Luis Mercado, fou professor en aquesta darrera universitat, arribà a ser degà dels metges de cambra de Felip IV i protometge general. Influït per Mercado, s'inscrigué en el galenisme contrareformista. Rodrigues Sacuto, nascut a Lisboa i format a Salamanca i Coimbra, acabà els seus estudis a Sigüenza. Exercí a Lisboa fins al 1625, any en el qual, com que va ser perseguit per jueu, fugí a Espanya i més tard a Amsterdam. Està considerat el metge portuguès més destacat del segle XVII. La seva obra més famosa va ser *De impedimentis auxiliorum in morborum curatione* (Madrid, 1629), de la qual es feren diverses reedicions, i en la qual es proposà determinar les indicacions i contraindicacions de la sagnia. Al segle XVIII era encara molt comentada. Encara menys importància té per a Esteva el metge Gaspar Bravo de Sobremonte (1603-1683), el qual és citat just tres vegades, i té la mateixa incidència que els metges italians Vittore Trincavelli (1496-1568), catedràtic a Pàdua des del 1551, i el professor de la Universitat de Pisa Leonardo Giacchino (fl. 1527-1546). Bravo de Sobremonte es formà a Valladolid i mes tard fou catedràtic de totes les càtedres de medicina de la seva facultat, l'una darrere l'altra. Fou també metge de cambra de Felip IV i de Carles II. És la figura més representativa i prestigiosa del galenisme moderat de mitjan segle XVII. Aquesta mentalitat acceptà nombroses aporta-

19. Per a l'esbós biogràfic dels autors espanyols, he seguit quasi sempre el que han exposat López Piñero, Glick, Navarro Brotons i Portela Marco, 1983.

cions dels corrents moderns, però sols com a rectificacions de detall i sense modificar la validesa general de les doctrines del galenisme tradicional. En el seus texts fa una rigorosa descripció de la sagnia, recolzant-la en un important aparat erudit. Trincavelli, nadiu de Venècia, però d'ascendència toscana, es formà com a metge a Pàdua i Bolonya. Bon coneixedor d'Hipòcrates i Galè, en la seva llengua original, al mateix temps era un convençut partidari dels autors àrabs. Encara que Esteva no cita l'obra seva de la qual pren els arguments, segurament és refereix a *De vena in pleuritide, caeterisque internorum inflammationibus secanda rudimentum*, editada a Pàdua l'any 1562, i, per segona vegada, el 1563. Pel que fa a Giachino, nasqué a Empúries i fou professor de medicina a Pisa. És autor de «Leonardi Iacchini Emporiensis medici excellentissimi in celeberrima Pisana Academia olim professoris» *Opuscula elegantissima, nempe praegnoscendi methodus. De rationali curandi arte. De acutorum morborum curatione. Quaestiones naturales* (Basel, 1563). Es reedità a la mateixa localitat el 1564 i a Lió el 1622.

En manco ocasions, just en dues, Esteva fa menció d'un altre important mestre de la Complutense: Pedro Garcia Carrero (ca. 1555-a. 1628), que estudià a la Facultat de Medicina d'Alcalá i fou catedràtic d'aquesta facultat. És la personalitat més important d'aquesta universitat a començaments del segle XVII i la figura clau del període entre el galenisme hipocràtic de Francisco Vallés i el galenisme moderat de Pedro Miguel de Heredia, el més brillant dels seus deixebles. En una sola ocasió fa referència a un altre dels metges del servei reial, Luis Lobera de Àvila (ca. 1480-1551), i a Luís Pérez Ramírez. Lobera de Àvila, format a París i metge a Ariza, entrà al servei de l'emperador Carles I. Publicà diverses obres sobre higiene individual, clínica, manipulació de fàrmacs, un formulari i diversos estudis sobre malalties concretes, entre els quals destaquen els de la pesta, la tisi, la sífilis i manuals sobre tocoginecologia i pediatria. De Pérez Ramírez, Esteva recorda que era catedràtic de prima a la Facultat de Medicina, a Sevilla. No és casual que l'anomeni, ja que la publicació titulada *Defensa de las sangrías en los tobillos*, obra d'aquest darrer metge, impresa segurament a Sevilla l'any 1653, començà la controvèrsia sobre la qüestió de la localització del lloc de les sagnies (Sánchez-Granjel Santander, L., Sánchez-Granjel Santander, M., 1978: VIII i s.).

De la llista de metges als quals fa instància perquè donin suport a les seves opinions, en destaquen un grup, certament ampli, tots ells representants de la medicina grega antiga. Són: Aulo Corneli Cels, Alexandre de Tralles (dels quals fa tres citacions), Pau d'Egina i Oribasi, a qui anomena, respectivament, en dues ocasions, i Areteu de Capadòcia i Dioscòrides, als quals esmenta just una vegada.²⁰ Amb aquestes dotze citacions, sembla que ha seguit un camí semblant a l'observat per l'iniciador de la polèmica, P. Brissot, el qual revisà amb tota cura les opinions dels metges clàssics per justificar i avalar la seva opinió sobre el canvi de localització del lloc de la sagnia. No obstant això, i en relació amb aquest grup de metges, hem de destacar que les obres de tots aquests autors de la medicina grega clàssica eren especialment apreciades pels mestres de la Facultat de Medicina d'Alcalá, de la qual ja hem trobat dues de les seves més importants figures acadèmiques, Vallés i Heredia, entre els autors més citats per Esteva. Vallés, el primer dels dos metges alcalaïns suara esmentats i màxima figura de l'humanisme mèdic d'aquesta facultat, era un especial admirador de Cels; devoció, d'altra banda, compartida amb la resta dels metges europeus seguidors

20. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 123, 131 i 134: Aulo Corneli Cels; p. 128, 129 i 150: Alexandre de Tralles; p. 18 i 129: Pau d'Egina; p. 39 i 46: Oribasi; p. 8: Areteu de Capadòcia, i p. 135: Dioscòrides.

del galenisme humanista. La resta dels metges grecs esmentats, en especial Alexandre de Tralles, Pau d'Egina o Oribasi, tenien així mateix un lloc preferent entre les fonts citades amb més freqüència pels escriptors mèdics de la Facultat d'Alcalá (Martín Ferreira, 1995: p. 146). Amb les citacions d'aquest grup d'autors, Esteva se segueix demostrant com un indubtable seguidor de les concepcions alcalaiïnes ja indicades.

Manco relleu tenen els autors del grup dels metges renaixentistes italians, als quals cita en una o altra ocasió. Així i tot, aquest nucli resulta especialment significatiu per l'amplitud del nombre dels seus components. I cobra encara més relleu si hi afegim els ja dits Trincavelli i Giacchini. D'aquest grup, fa esment dues vegades a Hèrcules de Saxònia (Ercole Sassonia, 1551-1607) i esmenta un cop: Fracastoro (Gerolamo Fracastoro, 1478-1553), Cardano (Girolamo Cardano, 1501-1576), Donato Antonio de Altomari (1506-1562), Alessandro Massaria (1510-1598), Argenterio (Giovanni Maria Argenterio, 1513-1572), Capivaccio (Girolamo Capivaccio, 1523-1589), Horatio Augenio (Orazio Augenio, 1527-1603, autor d'un text molt divulgat a la Península, titulat: *Horatii Augenii [...] Disputationum de ratione curandi per sanguinis missionem ex Galeni sententia libri septem: nunc primum editi [...]*, Venetijs: apud Damianum Zenarium, 1597), Silvatico (Juan Bautista Silvatico 1550-1621) i el mestre paduà Santorio Santorini (1561-1636). També resulten esmentats en una sola ocasió el metge montpellerí Lazare Rivière (1589-1655), a qui anomena Lázaro Riverio, i l'entomòleg i anatomista suís Conrad Gesner (1516-1565). Rivière era metge del rei de França i la pràctica dels metges espanyols resultà notòriament influïda pels seus escrits, segons recorda, quasi un segle més tard, Benito Jerónimo Feijóo (1742-1760) a *Teatro crítico universal*, vol. 1: *Discurso quinto: medicina*: 25.

La perspectiva proporcionada pels autors als quals Esteva fa referència en el seu text fa que, en contra de la tesi que ell defensa, sembli un seguidor indubtable dels representants del galenisme humanista, amb un menor interès pels autors àrabs, als quals també fa un nombre significatiu de referències. Dins d'aquesta doctrina, es demostra com un seguidor devot de les doctrines i autors ensenyats a les facultats de medicina, en especial les d'Alcalá, Salamanca i Valladolid. Dels mestres d'aquestes universitats, es decanta sobretot pels que passarien més tard al servei de la monarquia espanyola. També resulten d'un relleu prou distingit els autors italians del segle XVI, amb els quals segurament degué entrar en contacte quan va fer estada a Milà.

Tot aquest panorama fa que, tal vegada, hauríem de situar Esteva en una posició de galenisme amb alguns matisos. Possiblement el seu lloc vertader siga més aviat en el corrent anomenat *galenisme moderat*, d'altra banda, tan propi del seu temps. Recordem que aquesta mentalitat acceptà nombroses aportacions dels corrents moderns, però sols com a rectificacions de detall i sense modificar la validesa general de les doctrines del galenisme tradicional.

Contingut de l'obra

L'obra està dividida en tres parts. La primera és la més llarga. Consta d'onze capítols, en els quals es valoren els fonaments d'algunes opinions existents en la polèmica de les sagnies. Hi tracta de demostrar l'encert de la sagnia del turmell i la seva superioritat terapèutica en les malalties de les parts superiors del cos. La considera especialment adequada per a les dones en edat fèrtil, així com en les febres malignes contagioses, tercianes perniciosos i

pestilents i en les malalties en les quals sigui perillós derivar els humors a altres òrgans nobles. Estableix també unes normes per sagnar adequadament. També parla de sagnar en el braç paralític, en els casos d'apoplexia.

A la segona part, molt més breu que l'anterior i formada per sis capítols, passa a establir conclusions sobre el que ha dit abans. La primera és la prohibició de purgar selectivament, és a dir, sagnar, sense que la matèria morbífica estigui «cuita». Els humors dits *tènues* (humors fluïxos, ja amb poca força i capacitat per ocasionar alteracions patològiques) entren dins dels purgables per aquest camí, ja que ho són en potència. Seguidament es discuteix la qüestió de *minorar*. Per tal cosa, s'entén minvar el volum de sang existent en l'organisme, mitjançant la sagnia en el nostre cas, si bé s'admet l'existència d'altres recursos per obtenir els mateixos resultats a través d'altres camins. Indica també la possibilitat de purgar, amb medicaments corroborants (una casta de medicaments purgatius, els quals, al mateix temps, tenen la qualitat de donar majors forces als malalts), en els casos de diarrees i disenteria.

Finalment, la tercera part és un tractat, de breu extensió, que consta de dos capítols. En el primer es revisa la dietètica, amb una orientació d'inspiració absolutament galenista. Està estructurat a la manera tradicional dels *regimina sanitatis* o règims de salut. Està dedicat a descriure quin és el millor mètode per alimentar els malalts que hagen estat sagnats. Explica i justifica la bondat o inconveniència dels aliments d'acord amb pressuposts semblants als que es poden trobar en els textos medievals sobre aquesta matèria. El segon és un nou argument, que havia omès, per no sagnar del turmell en els casos en els quals sigui de tèmmer la derivació dels humors malignes a parts nobles del cos.

El text és una exposició ordenada d'arguments, als quals donen suport les opinions de les autoritats que hem detallat, seguida d'unes conclusions, en les quals dóna per demostrada la seva opinió i justificat l'encert de la posició de sagnar del turmell. És possible que el rerefons de la redacció estigui determinat per l'enfrontament d'Esteva, en aquest camp de les sagnies, amb els metges formats a la Facultat de Medicina de València, a qui anomena els *valentinos*.²¹ Sabem que la Facultat valenciana era una de les que propugnava la sagnia seguint els criteris del galenisme hipocràtic. En aquesta facultat, el galenisme d'opció hipocràtica, fonamentat en les noves aportacions anatòmiques de Vesalio i encapçalat per Miquel Jeroni Ledesma (ca. 1510-1547), era el predominant. El seu *De pleuritide commentariolus* (1546) donava suport a les tesis de Brissot, defensant la derivació directa (López Piñero, 1974: 65).

A les planes de l'obra d'Esteva podem trobar diverses notícies sobre Mallorca. Bona part es refereixen a la medicina mallorquina de l'època. En destacam alguns comentaris sobre casos clínics de pacients mallorquins, a qui havia atès professionalment, així com referències a determinades malalties amb les quals es troba a l'illa i que, a altres parts on ha exercit, ha vist amb una freqüència menor. Així mateix comenta costums dels metges locals, com ara que, quan va arribar a Mallorca, tots els altres metges li reteren visita.²²

Descriu diversos casos clínics de pacients mallorquins, en els quals es basa per avaluar la seva actitud terapèutica. Són el d'un guixaire, el d'un mercader, el d'un personatge que

21. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 9: «Casi todos los médicos de Mallorca en especial los de la Escuela Valencina»; p. 114: «Viendo lo corriente en la práctica de los médicos, en particular los valentinos»; p. 124: «Donde ponen mayor controversia y dificultad los valentinos».

22. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 106: «Me acuerdo que cuando vine de España que me hizieron mucha merced casi todos los medicos de venir a verme [...]».

just esmenta i el d'un frare del Carme.²³ La importància de la pràctica, i, en darrer terme, de l'experiència personal, per avalar les seves opinions, ens el fa contemplar com un metge adscrit, si bé amb prou retard, als corrents de la *observatio* renaixentista. De fet, el punt de partida de l'obra és una interconsulta imaginària, en la qual prenen part cinc metges, reclamats per decidir el tractament que haurà de fer un cavaller que es troba malalt. La decisió és de sagnar-lo, cosa que els vots fan inclinar perquè sigui del turmell, però durant el temps que els metges ho discuteixen, un cirurgià agafa el pacient i acaba per sagnar-lo del braç. Esteva vol dir, amb aquesta historieta, que encara que els metges admeten que l'opinió de sagnar del turmell és la més raonable, els cirurgians acaben imposant el seu criteri, just per raons de conveniència personal. El fet, que fa veure la preponderància de la comoditat del cirurgià per damunt de la ciència dels metges,²⁴ reflecteix també una pèrdua d'autoritat per part dels metges i potser, tal vegada, ja una mostra primerenca de la rebel·lió que al segle següent enfrontarà els cirurgians contra els metges.

Un altre tret que hem d'assenyalar és la seva opinió que a Mallorca hi ha una manera de viure distinta, a la qual atribueix ser la causa que provoca una especial incidència de malalties que afecten el cap i el cor, i ocasiona també febres.²⁵ És una concepció de la patologia que es considera, al manco en part, motivada per l'entorn geogràfic. És a dir, contemplant aquest entorn com una de les tres causes galèniques, en tant que una de les integrants de la causa procatàrtica, constituïda per les *sex res non naturales*, considerades parcialment responsables de certes malalties en entorns determinats. (Les causes de la malaltia, segons Galè, eren: la causa externa, primitiva o procatàrtica, integrada per les *sex non naturales* [aire i ambient, menjar i beure, dormir i vetlar, plenitud i buidament, repòs i activitat, afectes i moviments de l'ànim], la interna o proegúmena i la sinèctica o conjunta. Sobre aquesta qüestió cf. Garcia Ballester, 1972: 171 i s.) Es tracta d'una línia de pensament pròpia del galenisme hipocràtic, que hem pogut advertir així mateix en els escrits del metge mallorquí Joan Bautista Binimelis (m. 1616).

Cal destacar especialment els comentaris que Esteva fa sobre la formació dels metges de Mallorca. Defensa la necessitat que tenguin un coneixement adequat de la teoria, però insisteix també en la necessitat imprescindible de la pràctica per exercir eficaçment la professió. En aquest sentit, critica que l'examen que se'ls fa per autoritzar-los a exercir a l'illa sigui exclusivament teòric, i indica la necessitat de complementar-lo, a fi de completar la seva formació de manera més satisfactòria, amb proves pràctiques.²⁶ Per poder exercir com a met-

23. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 19: el cas de «Francisco Alonso maestro de giesso»; p. 20: el cas de «Matheo Amengual, mercader»; p. 59: el cas de «Joan Llinàs Carrató», i p. 142: «un religioso del Convento Carmelo que oy vive».

24. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 13: «Se sangró del braço porque se estila ya no observarse ni platigarse, sino los usos y como los cirujanos se inclinan mas a la sangria de los braços, que es menos trabajosa de hacer, tiene mas sequito y esta la alaban mas que la de pie, sin saber ni considerar los fundamentos de unas y otras sangrias».

25. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 50: «por el diferente modo de vivir porque se experimentan tantos raptos a la cabeça ó al coraçon y en particular en esta Mallorca por las calenturas por la exuberancia de humores serosos faciles de fluyr».

26. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 81: «en defendiendo conclusiones ya se les permite el visitar, que consiste todo en quatro argumentos [...]».

ge a Ciutat, aquests professionals havien de presentar els seus corresponents títols universitaris i superar un examen davant un tribunal constituït per les autoritats civils de l'illa, oportunament assessorades per alguns metges ja establerts a l'illa, designats amb tal finalitat. Hi prenia sempre part el protometge. Si els aspirants eren considerats aptes, se'ls ratificava la titulació universitària i eren autoritzats per efectuar la seva feina (Contreras Mas, 1999: 144-151). Esteva no dubta que ja posseeixen prou coneixements teòrics, però estima que haurien de fer pràctiques dos anys a un hospital o sota la supervisió d'un altre metge més experimentat, tal com assenyala que es fa a Madrid i en altres parts i regnes, en els moments de redactar el seu llibre.²⁷ Sobre aquesta qüestió, comenta el profit que ha tret de la seva pròpia experiència d'estada en els hospitals de Milà, al llarg de quatre anys, abans de venir a Mallorca.

Conclusions

L'obra comentada ha de ser inscrita en el context de la polèmica que tingué lloc a Espanya, per aquells anys, sobre el lloc del cos humà més adequat per practicar-hi la sagnia. El motiu de l'enfrontament era per si la sagnia s'havia de fer en una vena localitzada en les proximitats del lloc afectat per la malaltia o si l'havien de realitzar en el lloc més enfora possible d'aquesta localització. Determinar quina era la vena més adequada per fer-hi la incisió evacuadora motivà aquest important enfrontament entre els metges, que conegué un dels moments de més activitat a la segona meitat del segle XVII. El centre d'aquest enfrontament se situà a la ciutat de Sevilla, on es publiquen els primers escrits sobre aquesta qüestió, ja a la primera dècada del segle, i amb el qual estan relacionats la majoria de metges que hi intervingueren.

L'escrit d'Esteva és una aportació més de les moltes que prengueren part en aquesta polèmica i ha de situar-se dins del grup més tardà de metges que hi participaren. La seva intervenció resulta significativa, sobretot perquè ja no era resident a la zona geogràfica en la qual la polèmica es mostra més viva. Sentir-se encoratjat a redactar el text de què parlam suggereix que devia continuar prou vinculat amb l'entorn intel·lectual peninsular i, concretament, amb l'andalús de Sevilla i Cadis.

El nostre autor, com reflecteix el títol de l'obra, és un decidit partidari de la flebotomia en el turmell, manté les idees de la tradició galènica arabitzada i està en contra de la posició dels hipocràtics, basada en les interpretacions procedents de les noves traduccions dels autors clàssics. Així i tot, el pes de les paraules dels hipocràtics és clarament superior a les dels partidaris de la doctrina dels arabistes, que és la defensada per Esteva. El seu pensament i la seva formació queden reflectits pels autors utilitzats per justificar les seves opinions. A més dels fonamentals Galè i Hipòcrates, hi trobam anomenat també Avicenna, mostra d'una certa tolerància per les opinions d'aquest autor, tan criticat pels partidaris de l'humanisme hipocràtic. Destaquen també els autors de les facultats castelleses, especial-

27. Pere ONOFRE ESTEVA (1681), p. 80: «quiero advertir una cosa que pienso seria muy assertada y conveniente por el Reyno tocante a la comun salud de los habitadores del, y es que los medicos se reveldassen antes de poder visitar y por quatro o seis medicos que los sapateassen y eximinasen muy bien o del modo que mejor aparesiera a su Señoria de los presidentes del Reyno, con condicion que despues de estrar graduados y antes de revelidarse hayan practicado dos años en algun Hospital o con otro médico antiguo que assi se hace y platica en Madrid y en otras partes y Regnos por la salud comun».

ment els que havien prestat els seus serveis al rei d'Espanya. Són també significatius els autors italians, cosa que reflecteix així mateix la seva formació intel·lectual també a terres italianes.

Bibliografia

- CONTRERAS MAS, A. (1993), «Geografía y medicina en el Renacimiento mallorquín: el historiador Joan Bautista Binimelis», *Bol·letí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 49, p. 451-484 — (1999), «Legislación mallorquina para el ejercicio de las profesiones sanitarias», *Medicina Balear*, 14 (3), p. 144-151.
- FAJARNÉS, E. (1907), «El Dr. Veny, médico del morbo», *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, vol. VIII.
- GARCIA BALLESTER, L. (1972), *Galeno: En la sociedad y en la ciencia de su tiempo*, Madrid, Guadarrama.
- GIL-SOTRES, P. (1986), «*Scripta Minora* de flebotomia en la tradición médica del siglo XIII», *Cuadernos de Historia de la Medicina*, 1, p. 4-6 i 9
- LAÍN ENTRALGO, P. (1963), *Historia de la medicina moderna y contemporánea*, Barcelona, Editorial Científica Médica.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. (1974), «La disección y el saber anatómico en la España de la primera mitad del siglo XVI», *Cuadernos de Historia de la Medicina Española*, vol. 13, p. 51
- LÓPEZ PIÑERO, J. M.; GLICK, T. F.; NAVARRO BROTONS, V.; PORTELA MARCO, E. (1983), *Diccionario histórico de la ciencia moderna en España*, Barcelona, Península.
- MARTÍN FERREIRA, A. M. (1995), *El Humanismo médico en la Universidad de Alcalá (siglo XVI)*, Universidad de Alcalá.
- PANIAGUA, J. A. (1977), *El doctor Chanca y su obra médica*, Madrid, Ediciones Cultura Hispánica.
- SÁNCHEZ-GRANJEL SANTANDER, L. (1978), *La medicina española del siglo XVII*, Salamanca, Univ. de Salamanca.
- SÁNCHEZ-GRANJEL SANTANDER, L.; SÁNCHEZ-GRANJEL SANTANDER, M. (1978), *La polémica de la sangría: un capítulo de la medicina española del siglo XVII*, Barcelona.

Apèndix

Transcripció de l'índex.

INDICE

Parte I

Cap. 1. pag. 1. donde en una iunta sobre un caso se ven los fundamentos de entrambas opiniones.

Cap. 2. pag. 14. donde se demuestra la sangria del pie en los affectos de las partes superiores pendientes de flucion en el principio.

Cap. 3. pag. 29. donde se prueva la sangria del tubillo por todo el principio universal estan-

do la causa en la primera region de cura regular.

Cap. 4. pag. 33. donde se prueba la sangria del braço por revulcion en los affectos de las partes inferiores.

Cap. 5. pag. 36. donde se demuestra que en algunas enfermedades de partes superiores no tiene lugar la sangria del tubillo.

Cap. 6. pag. 37. donde se prueba que en las mujeres en edad de ter. los meses de donde, y quando se han de sangrar antes, y en las enfermedades.

Cap. 7. pag. 43. como en todas las calenturas malignas contagiosas, tercianas, perniciosas, y pestilentes se sangra del tubillo en el principio.

Cap. 8. pag. 47. que en todas las enfermedades donde ay temor proximo de decubito se ha de sangrar del tubillo.

Cap. 9 pag. 52. que no se puede sangrar ni de pie, y mucho menos del braço sin primero limpiar la primera región.

Cap. 10. pag. 56. donde se demuestra que en la perlesia termino de la apoplexia se deve sangrar del braço paralítico.

Cap. 11. pag. 67. Donde se ponen, y se responde a los argumentos contra la octava conclusión.

Parte II

Cap. 1. pag. 97. donde se establece la primera conclusion, que no se puede purgar radicalmente con selectivo sin cosimiento fino los turgentes.

Cap. 2. pag. 103. donde se prueba que los humores tenues se pueden purgar etiam radicalmente en el principio por ser turgentes in fieri.

Cap. 3. pag. 116. que se puede minorar en todas las calenturas podridas.

Cap. 4. pag. 124. donde se prueba que la causa morbifica se puede minorar estando conmiscuido con la sangra de cura coacta.

Cap. 5. pag. 130. donde se demuestra que en la diarrhea y disenteria conviene purgar con medicamentos corroborantes.

Cap. 6. pag. 137. donde se ponen argumentos, y respuestas contra las minorativas.

Parte III

Cap. 1. pag. 145. donde se prueba el cibo mas conveniente en la curacion, y tiempo de las enfermedades.

Fol. 156. Se pone un solo argumento olvidado a su lugar provando que no se ha de sangrar del tubillo por causa de temor proximo de algun raptó, y decubito.²⁸

[pag. 158: Vida de Hipocrates.

pag. 162: Vida de Galeno.

pag. 165: Vida de Avicenna.

pag. 168: Indice]

28. El títol d'aquest capítol, en el cos del text, figura així: *Argumento contra la octava conclusion de la sangria del tubillo.*